

تبیین چستی مقام عرفانی «عصمت از جهل» اهل بیت با نگاهی به آراء امام خمینی

نویسنده: عادل مقدادیان

شناسه نویسنده (ORCID): ۰۸۴۸-۰۰۰۳-۰۰۰۰ - ۷۰۷۱

ایمیل: meghdadiyan@gmail.com

The explaining the mystical status of "infallibility from ignorance" of the Ahl al-Bayt with a look at Imam Khomeini's views

Author: Adel Meghdadian

Author ID (ORCID): 0000-0003-0848-7071

Email: meghdadiyan@gmail.com

Introduction:

In Shiite thought, beyond the two well-known types of infallibility (from sin and from error), a third station titled "Infallibility from Ignorance" is proposed, specific to the Fourteen Infallibles (AS) and considered a key discussion in Shiite theoretical mysticism. This research aims to explain the nature, foundations, and implications of this mystical station based on the views of Imam Khomeini (RA) as one of the most prominent Shiite mystics in the contemporary era.

Background:

Despite extensive studies on infallibility in Shiite theology, the station of "Infallibility from Ignorance" as a distinctly mystical concept has rarely been the subject of direct and independent research. Most works are limited to the first two types. Imam Khomeini's works, particularly *Misbah al-Hidayah* and *Sharh Du'a al-Sahar*, are rich resources for extracting this concept; however, no study has systematically explained this station focusing on his views. This article seeks to fill this gap.

Materials and Methods:

This research employs an analytical-descriptive method, relying on library sources. Data were primarily gathered from Imam Khomeini's mystical works (especially *Misbah al-Hidayah*, *Sharh Du'a al-Sahar*, *Adab al-Salat*, and *Tafsir Surah al-Hamd*), primary texts of Shiite theoretical mysticism (e.g., works of Sayyid Haydar Amuli), and authentic hadith sources (such as *Al-Kafi* and *Basa'ir al-Darajat*). Data analysis is based

on interpreting and inferring mystical concepts from these texts and presenting a systematic reading of "Infallibility from Ignorance".

Results:

The findings indicate that, from Imam Khomeini's perspective, "Infallibility from Ignorance" means the Infallible's (AS) immunity from any ignorance, achieved through "Inayati Knowledge" (Knowledge by Divine Grant). This knowledge is a divine endowment that enables the Infallible (AS) to know whatever they wish to know, by God's permission. This will of the Infallible is itself subject to divine will and within the framework of "pure servitude." The study identifies three main pillars for this station:

1. Mediation of Divine Grace (Wasitat al-Fayd): The station of Infallibility from Ignorance lays the groundwork for the Infallibles' mediation in both creative (takwini) and legislative (tashri'i) grace. As the "Perfect Man" and the complete manifestation of the Greatest Name of God, the Infallible must possess comprehensive knowledge and be protected from ignorance to perform their role as the medium of grace.
2. The System of Divine Names (Nizam al-Asma'i): The Infallible (AS) is the perfect manifestation of all Divine Names. This manifestation necessitates a knowledge that immunizes them from ignorance regarding their domain of manifestation. Their knowledge is obtained by witnessing the "fixed entities" (a'yan al-thabitah) in God's knowledge.
3. Impossibility of Comprehending the Infallible's Station: The research emphasizes that comprehending the essence of this station and the full extent of the Infallible's (AS) knowledge is impossible for non-infallibles. This indicates the grandeur of the Ahl al-Bayt's status and delineates the boundary between authentic Shiite mysticism and any exaggerated interpretation.

Another key finding is that "Infallibility from Ignorance is not preceded by ignorance." This means the Infallible's lack of awareness in specific instances (leading to the phenomenon of Bada') is not due to ignorance but results from "non-attention" and lack of focus on the knowledge already present within them.

Conclusions:

This research concludes that "Infallibility from Ignorance" in Imam Khomeini's thought is an existential and thoroughly mystical station that transcends conventional theological infallibilities. Rooted in the Infallible's (AS) presential and intuitive knowledge, it establishes them as mediators of grace, knowers of the unseen, and perfect manifestations of Divine Names. Simultaneously, by emphasizing the subordination of this knowledge and will to divine will and its confinement within servitude, it removes any suspicion of exaggeration and displays pure monotheism. It is suggested that this concept be used more extensively as a robust theoretical model for addressing historical doubts concerning the knowledge of the Imams (AS), and future research should expand into comparative studies with similar concepts in other mystical traditions.

پژوهش حاضر با هدف تبیین مقام عرفانی «عصمت از جهل» اهل بیت (ع) با تکیه بر دیدگاه امام خمینی (ره) انجام شده است. در منظومه فکری شیعه، افزون بر دو نوع عصمت مشهور (عصمت از گناه و عصمت از خطا و اشتباه)، مقام سومی تحت عنوان «عصمت از جهل» مطرح است که ویژه چهارده معصوم (ع) بوده و از مباحث کلیدی عرفان نظری شیعه به شمار می‌رود. این پژوهش با روش تحلیلی - توصیفی و با اتکا به منابع کتابخانه‌ای نشان می‌دهد که از منظر پیش عرفانی امام خمینی، عصمت از جهل در طبقات مسأله‌ای علم معصوم قابل بررسی است. از نظر امام خمینی (ره)، علم معصوم (ع) علم «عنایی» است؛ بدین معنا که ایشان به اذن الهی، هرگاه بخواهند چیزی را بدانند، خواهند دانست و بنابراین مصون از جهل هستند. این خواستن معصوم، خود تابع مشیت الهی و در چارچوب عبودیت محض است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که این مقام، زمینه‌ساز وساطت فیض تکوینی و تشریعی معصومان (ع) بوده و فهم کنه آن برای غیرمعصومان ممکن نیست. این مطالعه در نهایت به تبیین نسبت این مقام با مفاهیمی چون نظام اسمائی، علم غیب و شهود اعیان ثابته از سوی معصومین (ع) با تأکید بر آراء عرفانی امام خمینی (ره) می‌پردازد.

کلیدواژگان: عصمت از جهل، عرفان شیعی، امام خمینی، علم عنایی، وساطت فیض، نظام اسمائی

The explaining the mystical status of "infallibility from ignorance" of the Ahl al-Bayt with a look at Imam Khomeini's views

Abstract:

This research aims to explain the mystical station of "Infallibility from Ignorance" of the Ahl al-Bayt (AS) based on the perspective of Imam Khomeini (RA). Within the Shiite intellectual system, in addition to the two well-known types of infallibility (infallibility from sin and infallibility from error and mistake), a third station titled "Infallibility from Ignorance" is proposed, which is specific to the Fourteen Infallibles (AS) and is considered one of the key discussions in Shiite theoretical mysticism. Using an analytical-descriptive method and relying on library sources, this research shows that from the perspective of Imam Khomeini's mystical insight, infallibility from ignorance can be examined within the categories of the knowledge of the Infallible. According to Imam Khomeini, the knowledge of the Infallible (AS) is "inayati" knowledge; meaning that they, by divine permission, will know whatever they wish to know, and are thus protected from ignorance. This will of the Infallible is itself subject to divine will and within the framework of pure servitude. The findings of the research indicate that this station lays the

groundwork for the mediation of the Infallibles (AS) in both creative and legislative grace, and comprehending its essence is not possible for non-infallibles. Ultimately, this study explains the relationship of this station with concepts such as the system of divine names, knowledge of the unseen, and the witnessing of the fixed entities by the Infallibles (AS), with emphasis on the mystical views of Imam Khomeini (RA).

Keywords:

Infallibility from Ignorance, Shiite Mysticism, Imam Khomeini, 'Inayati Knowledge (Knowledge by Divine Grant/Care), Mediation of Divine Grace, The System of Divine Names

مقدمه:

عصمت به عنوان یکی از صفات بنیادین امام در کلام شیعی، همواره مورد توجه متکلمان و عرفا بوده است. در یک تقسیم‌بندی متعارف، دو نوع عصمت برای امام قائل شده‌اند: «عصمت از گناه» که مرتبه‌ای است که هر انسانی می‌تواند با تلاش به آن نائل آید، و «عصمت از خطا، اشتباه، سهو و نسیان» که ویژه انبیاء و اولیای معصوم (ع) است. در تعریف دقیق‌تر، «سهو» به معنای غفلت و فراموشی گذرای امری است که شخص بر صحت آن علم دارد، اما به صورت موقت از خاطر وی محو می‌شود. در مقابل، «نسیان» به معنای زوال کامل صورت علمی یک چیز از خزانه حافظه است (مجلسی، ۱۴۰۳ق. ج ۴. ص ۱۹۴). به عبارتی «غفلت عبارت از عدم توجه است و سهو، خروج از قوه ذاکره، و نسیان، خروج از قوه حافظه می‌باشد و لذا در مورد غفلت و سهو باندک توجه متذکر می‌شویم ولی در مورد نسیان بسا کمال توجه می‌شود و مطلب بنظر نمی‌آید و این عوارض از خواص بشر غیر معصوم است.» (طیب، ۱۳۶۹. ج ۲. ص ۲۲۳)

با این حال، در سنت عرفانی شیعه، بر نوع سومی از عصمت تأکید شده است که فراتر از دو نوع پیشین است: «عصمت از جهل»؛ این مقام، نه به معنای علم ذاتی و بی‌پایان مانند علم خداوند، بلکه به معنای برخورداری از علمی است که به اراده و اذن الهی، هرگاه معصوم (ع) بخواهد به چیزی معرفت یابد، برایش حاصل می‌شود. این مفهوم، که کمتر در کلام متعارف بدان پرداخته شده، محور اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد.

مسئله اصلی این مقاله، واکاوی چیستی، مبانی و لوازم این مقام عرفانی با تکیه بر آراء امام خمینی (ره) به عنوان یکی از برجسته‌ترین عرفای شیعه در دوران معاصر است. پرسش‌های محوری این هستند که «عصمت از جهل»

در منظومه فکری عرفانی چه تعریفی دارد؟ مبانی قرآنی و روایی آن کدامند؟ و چگونه با مفاهیمی مانند ولایت تکوینی، وساطت فیض و علم غیب پیوند می‌خورد؟

ضرورت پرداختن به این موضوع، افزون بر غنابخشی به ادبیات عرفانی شیعه، در پاسخگویی به شبهاتی است که حول برخی وقایع تاریخی مرتبط با معصومان(ع) مانند منافات زهر خوردن امام حسن مجتبی(ع) با داشتن علم امامت؛ یا تعارض دو مسأله عدم توجه امیرالمؤمنین(ع) به هنگام خارج کردن تیر از بدنشان و توجه ایشان به سائل در رکوع نماز یا روایات بسیاری که سخن از آن به میان می‌آورد که ما اهل بیت علم غیب نداریم و بالاتر از همه آیه قرآن که «اگر من علم غیب می‌داشتم طبیعی بود فراوانی خیر را برای خودم طلب کنم و نگذارم کوچکترین شری با من در تماس باشد» (اعراف: ۱۸۸) مطرح می‌شود. تبیین این مقام نشان می‌دهد که عدم اقدام معصوم(ع) در برخی موارد، نه از روی ناآگاهی، بلکه به دلیل تبعیت از اراده الهی و قرار داشتن در مقام عبودیت است.

این پژوهش با روش تحلیلی - توصیفی و با مطالعه کتابخانه‌ای آثار امام خمینی و دیگر متون عرفانی شیعه سامان یافته است. ساختار مقاله پس از این مقدمه، به ترتیب به مبانی نظری مقام عصمت از جهل در قرآن و سنت، نسبت آن با وساطت فیض و نظام اسمائی، و در نهایت علم غیب معصومین و عدم امکان فهم کنه آن برای غیرمعصومان می‌پردازد.

مبانی نظری پژوهش

پیش از ورود به بحث، نخست باید مفاهیم اساسی و تعاریف نظری که ارکان و مبانی این پژوهش را تشکیل می‌دهند تبیین نمود:

۱. علم عنایی

علم عنایی با فحوای کلام امام خمینی در مصباح سی و دوم کتاب مصباح الهدایه علمی است که معصوم(ع) به اذن الهی و در چارچوب عبودیت داراست، به گونه‌ای که هرگاه اراده کند چیزی را بداند، آن علم برایش حاصل می‌شود. این علم ذاتی نیست بلکه موهبتی است که از سوی خداوند به معصوم عنایت شده است (خمینی، ۱۳۸۰، ص ۳۰).

۲. وساطت فیض

آنگونه که امام خمینی در مصباح هفتم کتاب مصباح الهدایه می‌گوید اهل بیت(ع) به عنوان مظاهر تامه اسماء الهی، وسایط فیض در نظام تکوین و تشریع هستند. این مقام مستلزم برخورداری از علم الهی و مصونیت از جهل برای ایفای نقش ولایت تکوینی و تشریعی می‌باشد (خمینی، ۱۳۸۰، ص ۶۷).

۳. عصمت

عصمت به معنای مصونیت معصوم (ع) از هرگونه گناه، خطا و جهل است که در سه سطح متصور می‌باشد. این مقام که لازمه امامت و شرط تحقق هدایت تشریعی و تکوینی است؛ از نظر امام خمینی (ره) حاصل باور (ایمان قلبی) است نه اعتقاد علمی (خمینی، ۱۳۹۲ الف، ص ۳۵).

۴. جهل

جهل در این منظومه به معنای فقدان علم و آگاهی نسبت به امور است. به این معنا جاهل غیر از غافل، ساهی و ناسی می‌باشد و به کسی اطلاق می‌شود که اصولاً نسبت به مسأله‌ای عالم نباشد. (خمینی، ۱۳۸۲، ص ۳۲).

۵. عصمت از جهل

این مقام به معنای مصونیت معصوم (ع) از هرگونه نادانی است که از طریق علم عنایی حاصل می‌شود. عصمت از جهل نه تنها نوعی عصمت جبری نیست بلکه با تعریفی که امام خمینی از قادر دارد که «قادر کسی است که با مشیت و خواست خودش؛ عمل از او صادر می‌شود» (خمینی، ۱۴۲۱، ص ۷۷)؛ بدان خاطر که حاصل باور و علم است کاملاً اختیاری است.

۶. مقام عرفانی عصمت از جهل

مقام عرفانی عصمت از جهل در این بحث به مراتب خاص وجودی معصوم (ع) در سیر توحیدی اشاره دارد که فراتر از دسترس غیرمعصومان است. این مقام شامل مراتب ولایت، وساطت فیض و علم عنایی معصوم می‌باشد که امام خمینی (ره) از آن تعبیر به مقام عصمت کبری می‌کند. (خمینی، ۱۳۷۹، ص ۶۰).

پیشینه پژوهش

انگاره وجود آموزه‌های خاص عرفان شیعه؛ که فارغ از عرفان محی الدینی به عنوان عرفان نظری عام و مقبول عالم اسلام باشد چند سالی است به صورتی وسیع از سوی محققان دنبال می‌شود به عنوان مثال می‌توان به کتاب زیر اشاره کرد.

– رودگر، محمدجواد. (۱۴۰۲). عرفان اسلامی: با تأکید بر آموزه‌های وحیانی و معارف اهل بیت (ع). چاپ اول. تهران: انتشارات سمت.

این کتاب صرفاً به بیان ادعای وجود عرفان اسلامی بر اساس آموزه‌های معرفتی اهل بیت (ع) پرداخته است و در پی آن نبوده است که به تقریر یک آموزه‌ی خاص مثل عصمت از جهل که مقاله حاضر مدعی آن است بپردازد. کما اینکه

پاره‌ای از محققان نیز داعیه برگرفتن ولایت در اندیشه سیاسی امام خمینی از ولایت عرفانی شیعی مطرح در کلمات ایشان را داشته‌اند اما به اصول بنیادین این مقایسه نپرداخته‌اند.

حقیقت، سید صادق. (۱۴۰۴). «ولایت سیاسی معصومان (ع) از دیدگاه شیعه (با تأکید بر دیدگاه امام خمینی)». مجله متین DOI: 10.22034/matin.2025.480733.2296.

از سوی دیگر این ادعا که آموزه‌ی عصمت از جهل یک آموزه‌ی کلامی در میان شیعه نیست بلکه از بنیان‌های عرفانی برخوردار است با فرضیه‌ی رقیبی قابل بررسی است که حاکی از درهم تنیدگی کلام و عرفان شیعی با هم است. در مقاله زیر، این ادعا بررسی شده که کلام شیعی از متون عرفانی عارفان و عرفان پژوهان شیعه قابل دریافت است.

- حسین‌پور، غلامرضا. (۱۴۰۱). «تجلی کلام شیعی در تعلیقات امام خمینی (ره) بر مقدمه قیصری». مجله متین DOI: 10.22034/matin.2022.314466.1975.

اما برخلاف مقاله حاضر، نگارنده مقاله بالا به بررسی یک موضوع جزئی در میان انگاره‌های عرفانی و کلامی شیعه نپرداخته است. بنابراین پژوهش پیش رو بنیان‌های عرفانی یک موضوع را که متکلمان مدعی آنند ذاتاً کلامی است در آموزه‌های شیعی مورد بررسی قرار می‌دهد از این جنبه نوآورانه است.

مبانی عرفانی عصمت از جهل در قرآن و سنت

عرفان شیعی، ولو قائل به عدم تمایز تعریفی آن با عرفان محی‌الدینی (به عنوان اساس عرفان نظری اسلام) بشویم^۱، باز هم به دلیل سرچشمه‌های منحصربه‌فرد، حاوی آموزه‌هایی است که در عرفان نظری محی‌الدینی یا ردپایی از آن یافت نمی‌شود، یا به گونه‌ای که در عرفان شیعه صبغه دارد، در سایر عرفان‌ها با این کیفیت و شکل موجود نیست. از جمله این آموزه‌ها می‌توان به «واسطه فیض» (مقدادیان و شمس، ۱۳۹۳، صص ۱۱۱-۱۳۹)، «برائت» (مقدادیان و تاجیک، ۱۴۰۴، صص ۹۹-۱۲۸) و نیز مفهوم عرفانی مقام «عصمت از جهل» برای معصومین علیهم‌السلام اشاره نمود که محور اصلی این نوشتار را تشکیل می‌دهد.

^۱ عرفان شیعی، ضمن بهره‌گیری از چارچوب نظری عرفان محی‌الدینی (مکتب ابن عربی)، در مبانی کلیدی با آن تمایزاتی بنیادین دارد. مهم‌ترین تمایز، مرجعیت و محوریت اهل‌بیت (ع) در سلوک و معرفت است. در عرفان شیعی، ائمه (ع) نه تنها الگوی عملی سالک، بلکه «انسان کامل» حقیقی و مظاهر تامه اسماء الهی و صاحبان ولایت محسوب می‌شوند که شناخت خدا بدون شناخت آنان ممکن نیست. این امر در آثار عارفان شیعی مانند سید حیدر آملی در «جامع الاسرار» و امام خمینی در «مصباح الهدایه» تصریح شده است. (آملی، بیتا، ص ۱۵۶؛ خمینی، ۱۳۸۰، ص ۴۳)؛ در حالی که عرفان ابن‌عربی بر «انسان کامل» به عنوان یک مفهوم کلی‌تر تأکید دارد، عرفان شیعی این مقام را در وجود شخصی اهل‌بیت (ع) متعین می‌داند. ضمن آنکه منابعی مثل ادعیه به عنوان قرآن صاعد؛ در عرفان شیعی معنادارتر از عرفان اسلامی مشهور است.

سید حیدر آملی، به عنوان یکی از نخستین نظریه پردازان عرفان نظری شیعه، بر این باور است که معرفت حقیقی جز از طریق تأمل در قرآن و حدیث حاصل نمی گردد و هیچ معرفتی وجود ندارد که از امامان معصوم علیهم السلام سرچشمه نگرفته باشد. به بیان دیگر، ایشان رؤسای شریعت، اهل طریقت و اقطاب اساطین حقیقت محسوب می شوند (آملی، جامع الاسرار، ص ۳۴). صاحب کتاب «الانوار الساطعة فی شرح زیارة الجامعة» نیز با تأیید این دیدگاه، رویکرد مذکور در عرفان شیعی را ناشی از این اعتقاد می داند که معصوم، به عنوان صاحب ولایت الهی، مظهر تمام شئون الهی است (کربلایی، ۱۳۷۷، ص ۵۱). این مظهریت در ادبیات حدیثی شیعه با عباراتی تفخراآمیز به وضوح تبیین شده است. برای نمونه، آیه «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ» (حجر: ۷۵ و ۷۶) که به «هوشمندان و بافراستان» تفسیر شده، در روایات شیعی بر ائمه اطهار تطبیق داده شده و ایشان را «متوسمین» یعنی کسانی می داند که به کنه امور بصیرت دارند (کلینی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۱۷۲). این فراست و باریک بینی، که در خاندان عصمت تداوم دارد (کلینی، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۳۱۶)، از آنجا نشأت می گیرد که معصومین، «خزین داران علم خدا در آسمان» هستند (کلینی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۱۷۲). بر این اساس، در نگاه عرفانی احادیث شیعه، معصوم، به تبع ذات اقدس الهی، به صفتی متصف است که «لَا يَشْغَلُهُ شَأْنٌ عَنْ شَأْنٍ» (منسوب به امام عسکری، ۱۴۰۹، ص ۶۰۶)؛ یعنی هیچ امری او را از توجه به امور دیگر باز نمی دارد. چنانچه در وصف ایشان آمده است: «لَهُ شَأْنٌ مِّنَ الشَّأْنِ تَنَامُ عَيْنَاهُ وَلَا يَنَامُ قَلْبُهُ» (کافی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۳۸۸)؛ او دارای مقامی است که حتی در خواب بودن چشمانش، قلبش به خواب نمی رود و همواره متوجه امور عالم است.

در پاره ای از احادیث، نظریه «عصمت از جهل» با تسلط معصومین علیهم السلام بر «علم کتاب» (قرآن یا کتاب مکنون) که تبیان هر چیزی است (نحل: ۸۹)، توضیح داده شده است. امام صادق علیه السلام در مقایسه میان علمی که به آصف بن برخیا داده شد - که به موجب آن توانست تخت بلقیس را در یک چشم برهم زدن حاضر کند - و علمی که نزد امیرالمؤمنین علیه السلام است، به این تمایز اشاره می کند. خداوند آصف را صاحب «عِلْمٍ مِّنَ الْكِتَابِ» (نمل: ۴۰) معرفی می کند، در حالی که امیرالمؤمنین را «مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» (رعد: ۴۳) می خواند؛ یعنی کسی که تمام علم کتاب نزد اوست. حضرت می فرماید: علم آصف در برابر علم علی علیه السلام، همچون قطره ای است که پشه ای از دریا برمی دارد و تمام علوم انبیاء تا خاتم النبیین در عترت رسول اکرم جمع است (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۶۷).

اساس این آموزه به روایات باب علم معصوم در جوامع حدیثی بازمی گردد. صریح ترین نقل، حدیثی از امام صادق علیه السلام است که می فرماید: «إِنَّ الْإِمَامَ إِذَا شَاءَ أَنْ يَعْلَمَ عِلْمَ» (صفار، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۱۵)؛ «امام هرگاه بخواهد بداند، می داند.» بر این مبنا، اگر علم الهی را علم بالتجلی بدانیم، علم معصوم، «علم عنایی» است. این علم مسبوق به جهل قبلی نیست، بلکه مسئله، تمرکز بر علمی است که بالفعل نزد او موجود است. این امر مشابه آن است که

فردی در لحظه‌ای خاص به چیزی نمی‌اندیشد، اما با یادآوری، بلافاصله آن را به خاطر می‌آورد. افزون بر این، علم به غیب نیز که در انحصار خداست، اگر معصوم به مصلحتی بخواهد از آن آگاه گردد، خداوند او را مطلع خواهد ساخت. چنانکه امام صادق علیه‌السلام در پاسخ به پرسش عمار ساباطی درباره علم غیب امام فرمودند: «خیر، اما اگر بخواهد چیزی را بداند، خداوند علم آن را به او می‌دهد» (صفر، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۱۵). قرآن کریم نیز علم غیب را مختص خدا و کسانی می‌داند که او بخواهد آنان را آگاه سازد (جن: ۲۶-۲۷).

امام خمینی این مسئله را با ذوق عرفانی خویش تبیین می‌نماید: «حقیقت اسم اعظم به طور کامل جز برای خداوند و بنده‌ای که مورد رضایت باشد تجلی نمی‌کند و چنین بنده‌ای مظهر تام آن اسم است. در میان بشر، جز حقیقت محمدیه و اولیای آن حضرت... کسی یافت نمی‌شود که تمام حقیقت این اسم بر او تجلی کند» (خمینی، ۱۳۹۱، ص ۷۷). بنابراین، معصوم از جهل، بنده‌ای است که خداوند راضی است تجلی تام اسمائی خود را بر او نمایانده و از باب ربوبیت، اجازه می‌دهد تا آنچه از علم به اقتضای مقام عبد بودن بر او پوشیده بوده، در مقام ربوبیت به او افاضه گردد. امام خمینی در این رابطه می‌فرماید: «هر چه ربوبیت نفس کامل باشد و عز آن منظور خواطر شود، از عز ربوبیت به همان اندازه کسر شود... و چون پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله اول عبد است که بعد رسول می‌گردد، او بالاصالة همان عبدی است که با معراج، سیر در علم غیب الهی می‌نماید» (خمینی، ۱۳۷۸، ص ۹-۱۰). بر اساس نقل منابع حدیثی عرفانی شیعه از ابوسعید خدری، امیرالمؤمنین علیه‌السلام فرموده‌اند: «إِنَّا أَهْل بَيْتِ خَصْنَا اللَّهُ بِالرَّحْمَةِ وَ الْحِكْمَةِ وَ النُّبُوَّةِ وَ الْعِصْمَةِ»^۲ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۶، ص ۲۶۰). از آنجا که مفاهیم رحمت، حکمت، نبوت و عصمت به گونه‌ای در دیگران نیز یافت می‌شود، مقصود از اختصاص این ویژگی‌ها به اهل بیت، برخورداری از نوع خاص و ممتازی از آنهاست. در این میان، کاوش درباره «عصمت خاص» مختص به چهارده معصوم، هدف این پژوهش است. ضرورت این تحقیق از آنجا ناشی می‌شود که اثبات این نوع عصمت از منظر عرفانی و بر اساس منابع حدیثی شیعه، می‌تواند پاسخگوی بسیاری از شبهات باشد؛ برای نمونه، چرایی شهادت

^۲ از آن جهت که این مقاله در خصوص عصمت به عنوان یکی از چهار ویژگی اهل بیت (ع) در روایت مذکور نگاشته شده مختصراً سند و رجال این حدیث را بیان می‌کنیم: این روایت را علامه مجلسی در بحارالانوار از کتاب «تأویل ما جاء فی القرآن الکریم» تألیف ابوالفضل شاذان بن جبرئیل قمی (از علمای قرن ششم هجری) نقل می‌کند. شاذان بن جبرئیل خود این حدیث را از ابوالحسن علی بن الحسین بن بابویه قمی (پدر شیخ صدوق) و او از محمد بن یحیی العطار و او از أحمد بن أبی عبدالله البرقی و او از پدرش (محمد بن خالد البرقی) و او از علی بن أسباط و او از پدرش اسباط بن سالم و او از امام صادق (ع) روایت می‌کند. در این سلسله سند، شاذان بن جبرئیل قمی: عالم مورد اعتماد و صاحب کتاب‌های متعدد. نجاشی و دیگران او را توثیق کرده‌اند. علی بن الحسین بن بابویه قمی (پدر شیخ صدوق): از ثقات و اعیان محدثان قم. محمد بن یحیی العطار: از مشایخ ثقه و مورد اطمینان شیخ کلینی. أحمد بن أبی عبدالله البرقی: صاحب کتاب «المحاسن»، از محدثان بزرگ و مورد اعتماد. محمد بن خالد البرقی (پدر أحمد): اگرچه توثیق صریحی ندارد، اما به جهت روایات فراوان و اعتماد محدثان بزرگ به او، مورد پذیرش است. علی بن أسباط: از روایان مورد اعتماد و از اصحاب امام رضا (ع)؛ أسباط بن سالم: اگرچه در منابع رجالی توثیق صریحی ندارد، اما برخی رجالین او را به جهت روایاتش از امام صادق (ع) قابل قبول می‌دانند. بنابراین هرچند ممکن است در مورد بعضی روایات (مانند أسباط بن سالم) توثیق صریحی در دست نباشد، اما به جهت قرائن و اعتماد محدثان بزرگ مانند شیخ صدوق و برقی بر این روایت، می‌توان آن را «حسن» یا حتی «صحیح» محسوب کرد. همچنین محتوای روایت با آموزه‌های قطعی شیعه درباره اهل بیت (ع) همخوانی کامل دارد.

امام مجتبی علیه السلام بر اثر نوشیدن آب زهرآلود، با این توضیح قابل توجیه است که امام در این مرتبه از علم و عصمت از جهل، اگر خداوند نخواهد، بر علم خویش به آن امر تمرکز نمی‌کند.

این مرحله از عصمت، فراتر از دو نوع عصمتی است که در سیر تطور کلام شیعی (حتی با نگاه عارفانه) شکل گرفته است: نخست، «عصمت از گناه» که مقامی است همگانی و لازم برای هر سالک در عرفان عملی (انصاری، ۱۴۱۷، ص ۴۴). دوم، «عصمت از خطا، اشتباه، سهو و نسیان» که توسط متکلمان شیعی به تفصیل مورد بحث قرار گرفته است. اگرچه به ادعای برخی محققان، بحث درباره این نوع دوم عصمت نیز در قرن سوم هجری در میان مفوضه و مقصره قم مطرح بوده و قرن‌ها بعد به قطعیت کنونی رسیده است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۹۶، صص ۸۴-۸۷)، اما «عصمت از جهل» رویکردی کاملاً عرفانی دارد.

در انگاره عرفانی عارفان شیعه، معصوم از آن جهت که اسم اعظم الهی عینی است و در مقام «أو ادنی» (خمینی، ۱۳۷۸، ص ۱۳۸)، حتی اسم مستأثر را نیز درک می‌کند (همان، ص ۳۳۷) و عین «مشیه الله» است (همان، ص ۷۰). به عصمت از جهل نائل آمده است. معصومین علیهم السلام به عنوان «العالمون بأمره» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۶، ص ۲۶۰) معرفی شده و از آنجا که عالم به امر الهی هستند، امور بندگان نیز به ایشان تفویض گردیده است: «و فوض إلینا أمور عباده» (همان، ص ۱۴). این نوع از عصمت، یعنی «عصمت از جهل»، در نگاه متکلمان ممکن است غلوآمیز جلوه کند و تنها در چارچوب انگاره‌های عرفانی قابل تبیین است.

در نتیجه، بر مبنای تفاسیر عرفان ولایت محور شیعی از آیات مربوط به گستره علمی چهارده معصوم، دو مسأله قابل دریافت است. نخست آنکه مفهوم مقام عرفانی «عصمت از جهل» به معنای برخورداری معصومین از علمی است که مسبوق به جهل نیست، بلکه بر مبنای مشیت معصوم و خواست او در تمرکز بر علم خویش است که آن خواست نیز تابع عبودیت انسان کامل در اذن الهی برای تمرکز بر علم اجمالی اوست؛ آنان چیزی را جز بر مبنای مشیت خدا نمی‌خواهند (تکویر: ۲۹) و لذا هر گاه خدا بخواهد که آنان چیزی بدانند؛ آنگاه معصوم هم خواهد خواست که به علم خویش تمرکز کند و آن مسأله را از اجمال خارج کرده و تفصیلاً خواهد دانست. ثانیاً، انگاره قرآنی عصمت از جهل در اندیشه عارفان شیعی، علت آن می‌شود که عارف شیعی معصوم را دارای مقام وساطت فیض به سایر مظاهر بداند؛ زیرا فردی که علمش نه بخشی از علم کتاب «علم من الكتاب» (نمل: ۴۰) بلکه «علم الكتاب» (رعد: ۴۳) یعنی همه‌ی علم موجود در ام الكتاب باشد و از سویی خواست و مشیت او بر مدار «عبودیت مطلقه» دائر بر مشیت الهی باشد، به سبب مقام علم و عبودیت؛ واسطه فیض الهی خواهد بود؛ چه آنکه در منطق عرفانی امام خمینی (ره)، عارف به سبب داشتن تشکیکی از همین دو مسأله «امین ودائع الله» (خمینی، ۱۳۷۹، ص ۹۵) بوده و به دیگران فیض می‌رساند و ملائکه مقرب و در رأس آنان جبرئیل امین نیز، به همین علت «رسول وحی و واسطه ایصال» گردیده است (خمینی، ۱۳۷۹، ص ۱۸۳) بنابراین چهارده معصوم نیز که در اوج طیف

تشکیکی مقام علم و مقام عبودیت هستند؛ «واسطه فیض حق و رابطه بین حق و خلق» بوده که با «مقام روحانیت و ولایت مطلقه» آنان «موجودات لایق استفاده از مقام غیب احدی» شده و بدون آنان «فیض حق عبور به موجودی از موجودات نمی‌کرد». (خمینی، ۱۳۷۹، ص ۱۳۷)

عصمت از جهل عامل وساطت فیض

در منظومه فکری عارفان شیعه، «عصمت از جهل» به عنوان یکی از مقامات ویژه اهل بیت (ع)، پایه‌ای اساسی برای درک جایگاه آنان در مقام «وساطت فیض» در دو ساحت تکوین یعنی وجود و بقا و اداره عالم هستی و ساحت دوم یعنی تشریع دین محسوب می‌شود. تحلیل منطقی این مسأله بدان صورت است که به مقتضای این فراز دعاء سحر که «اللهم انی اسئلك من علمک بانفذه و کلّ علمک نافذ اللهم انی اسئلك بعلمک کله» (سید بن طاووس، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۷۷)، یعنی پروردگارا، از تو درخواست می‌کنم به نافذترین علمت، حال آن که همه علم تو نافذ است، بارالها، از تو به همه علمت درخواست می‌کنم؛ به تعبیر صدر المتألهین، علم الهی به ممکنات عبارت از علم به آن‌ها آن چنان که در حاقّ واقعشان هستند و تثبیت بود آنها و امر به تکوین یافتن آن ممکنات و خروجشان به وادی اعیان خارجی است (ملاصدرا، ج ۶، ص ۲۸۸)؛ این انگاره حکمی صدرایی در ذوق عرفانی امام خمینی بر اساس مقام وساطت فیض قابل توضیح است. امام این مسأله را بر مبنای آیه‌ی شریفه‌ی «أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ» (فرقان: ۴۵) (آیا به پروردگارت ننگریستی که چگونه سایه را امتداد داد و گستراند؟) بدین صورت توضیح می‌دهد که سایه گسترانیده شده، همان وساطت انسان کامل به عنوان واسطه فیض، در عوالم خمس و سلطه نافذ علمی نظام اسمائی در میان عوالم علوی نسبت به عالم سفلی خویش است. «بدان ای دوست که عوالم کلی پنجگانه سایه حضرات خمس الهی است و خداوند متعال به اسم جامع خود بر حضرات تجلی فرموده و در آینه انسان ظهور نموده است: فان الله خلق آدم علی صورته. . . انسان اسم اعظم و سایه بلندمرتبه و خلیفه خداوند در بین جهانیان است. خداوند به فیض اقدس و سایه رفیع خویش تجلی کرد و از غیب مطلق و حضرت عمایی در کسوه اعیان ثابته ظهور کرد؛ سپس از غیب مضاف و کنز مخفی و مرتبه عمائی بنابر مسلک شیخ عارف ما شاه‌آبادی، مدظله به فیض مقدس و رحمت واسعه و نفّس رحمانی در مظاهر ارواح جبروتی و ملکوتی یعنی عالم عقول مجرده و نفوس کلی و سپس در آینه عالم مثال و خیال مطلق یعنی عالم مثل معلقه و پس از آن در عالم شهادت مطلق یعنی عالم ملک و طبیعت تجلی کرد. پس، انسان که جامع و در بردارنده همه عوالم و آنچه در آنهاست می‌باشد، ظلّ حضرت جامع الهی است.» (خمینی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۰)

بنابراین همان گونه که علم مکنون الهی باید خالی از جهل تفصیلی و اجمالی باشد تا ممکنات خلق احسن ذاتی خود را از مبدأ فیاض بیابند، علم الهی در وجود انسان کامل نیز باید خالی از جهل باشد تا بتواند واسطه فیض برای فیاض علی الاطلاق باشد.

این وساطت فیض به دو صورت تفویض تکوینی و تشریعی نمود یافته است. تفویض تکوینی به معنای تأثیرگذاری و فاعلیت واسطه فیض به اختیار خویش در امور آفرینش است (مقدادیان و شمس، ۱۳۹۳، ص ۱۱۱)، در حالی که تفویض تشریعی پیوندی ناگسستنی با مسئله «عصمت از جهل» اهل بیت (ع) دارد.

بر اساس حکمت الهی، تشریع دین برای هدایت و سعادت بندگان، به این واسطه‌های فیض واگذار شده است. در روایتی آمده است: «إِنَّ اللَّهَ وَاحِدٌ أَحَدٌ مُتَوَحِّدٌ بِالْوَحْدَانِيَّةِ... خَلَقَ خَلْقًا فَفَوَّضَ إِلَيْهِمْ أَمْرَ دِينِهِ فَنَحْنُ هُمْ» (شیخ صدوق، ۱۳۹۸، ص ۱۵۲). این بدان معناست که خداوند متعال، امر دین خویش را به مخلوقاتی خاص (که اهل بیت (ع) هستند) تفویض نموده است.

نکته عرفانی ظریف در اینجا، تمایز نهادن بین «امر الله» و امر سایر اسماء الهی است. «امر الله» که تحقق مظهر اسم جامع «الله» است، بدون واسطه و مستقیماً از جانب خداوند صادر شده است. روایات به صراحت دلالت دارند که وجود مقدس معصومین (ع) عین «امر الله» هستند: «نحن امر الله» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۲، ص ۴۶). این «امر الله» به عنوان نخستین مخلوق و واسطه فیض، مصنوع مستقیم خداوند قرار گرفته و دیگر مخلوقات، صنایع این امر الهی هستند. از این روست که به این وجودها «مشیت» اطلاق می‌شود و در احادیث آمده: «خلق الله المشیئة بنفسها ثم خلق الأشياء بالمشیئة» (شیخ صدوق، ۱۳۹۸، ص ۱۴۸).

هنگامی که «امر الله» بر چیزی تعلق گیرد، آن چیز وجود تکوینی یا تشریعی می‌یابد: «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس: ۸۲). بر این اساس، امر دین که مظهر اسم «دیان» است، به واسطه‌های فیضی واگذار شده که خود، عین «امر الله» هستند؛ در نتیجه، دین به واسطه آنان، «دین» می‌شود.

این نظام تفویض، سلسله‌مراتبی است. هرچه سعه وجودی انسان کامل‌تر گردد، مظهر یکی از اسماء الهی شده و آن امر به او تفویض می‌شود. در نهایت، در افق وحدانی «احدیت جمعی» که ویژه معصومین (ع) است، تمام امور ذیل اسم «الله» به حقیقت این وجودهای مقدس تفویض می‌گردد. از این رو، پیامبر اکرم (ص) به امیرالمؤمنین (ع) می‌فرمایند: خداوند به واسطه ما این دین را به کمال می‌رساند، همان گونه که با ما آن را آغاز کرد (شیخ طوسی، ۱۴۱۴، ص ۲۱). ائمه (ع) نیز خود را کسانی معرفی می‌کنند که خداوند دینش را به خاطر آنان تشریع نمود (احمدی میانجی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۴۱).

این تفویض تشریع به معنای استنباط احکام به شیوه فقها نیست، بلکه دریافت مستقیم و کشفی حقیقت دین از منبع وحی است. سید حیدر آملی با تمایز نهادن بین روش عالمان ظاهری و اهل الله، اشاره می‌کند که عارفان

حقیقی (که ائمه اطهار(ع) سرآمد ایشان‌اند)، احکام را از خود وجود مقدس رسول الله(ص) به صورت واضح و صریح دریافت می‌کنند، گویی مطالب را مستقیماً از خداوند اخذ می‌نمایند (آملی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۴۵۷). از این رو، معصومین(ع) نه مستنبط دین، بلکه «دیّان دین» هستند؛ یعنی دین گزار و برپادارنده دین. این معنا از تعبیر دعایی و روایی مانند «السّلام علیک یا دیّان دینه» (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۴۹۳) و «أشهد أنّ الدّین دینهم» یعنی شهادت می‌دهم که دین، دین اهل بیت است و احکام آن آنچه آن‌ها حکم کنند (سید بن طاووس، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۶۲۵) به خوبی استنباط می‌شود. به عبارتی واژه دیّان در اینجا نه صیغه مبالغه که مانند نجّار و نقّاش، وزن اسم شغل است؛ یا خطاب «السّلام علیک یا عمود الدّین» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۵۷۰) یعنی سلام بر تو ای ستون دین؛ یا تعبیر «و حلّلال حلالک و حرّم حرامک و أقام أحکامک» (سید بن طاووس، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۴۹۴) یعنی خدایا امام حلال تو را حلال اعلام کرده و حرامت را حرام و احکام به واسطه او برپای شده است؛ یا عبارت «باب حکمته و النّاطق بحجّته و الدّاعی الی شریعته» (همان) یعنی اهل بیت، درب حکمت الهی و گوینده به حجّت او و دعوت کننده به مسیر شریعت و احکام او هستند؛ تمام این موارد بی هیچ شکّ و شبهه‌ای، همین معنای از «دیّان» یعنی دین گزار دین را برای اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السّلام، تأیید می‌کنند. از همین رهگذر است که این واسطه‌های فیض الهی که مقام تشریع به آنان تفویض شده است، مردم را به خویش فرامی‌خوانند چون این معنا چیزی جز هدایت به دین نیست. در افق وحدانی احدیت جمعی و حقیقت حقّه که ویژه معصومین علیهم السّلام است، تمام امور بدان مناسبت که ذیل اسم «الله» می‌باشند، به حقیقت این وجودات مقدّسه واگذار و تفویض می‌شود کما اینکه در مرتبه رقائق نیز تشریع، که عبارت است از تدوین نظام حاکم بر رقائق؛ به رقیقه حضرات معصومین علیهم السّلام تفویض می‌شود.

نکته پایانی آنکه این نگاه، به معنای محدود کردن قدرت خداوند نیست. عارفان شیعی بر این باورند که تفویض، بهترین و اصلح نظام ممکن برای آفرینش و هدایت است. امام خمینی(ره) تأکید می‌کنند که تفویض امر بندگان به روحانیت کامله‌ای که مشیتش فانی در مشیت حق است، نه تنها مانعی ندارد، بلکه حق است (خمینی، ۱۳۹۲، ص ۵۵۰). ترسیم چگونگی ارتباط میان مقام عصمت از جهل با داشتن منصب وساطت فیض در نگاه عرفانی امام خمینی(ره) را می‌توان در عارفانه‌ترین و در عین حال رساترین شیوه‌ی ممکن در این ابیات امام خمینی پیرامون مقام عصمت و وساطت فیض حضرت زهرا سلام الله علیها مشاهده نمود:

عِصْمَتِ تو تا کشید پرده به اجسام عالمِ اجسام گردد عالمِ دیگر

جلوه تو نور ایزدی را مجلّی عصمتِ تو سرِّ مُختفی را مظهر

گویم واجب تو را نه آنت رُتبت خوانم ممکن تو را ز مُمكن برتر

ممکن اندر لباسِ واجب پیدا واجبی اندر ردای امکان مظهر

ممکن اما چه ممکن، علّت امکان واجب اما شعاع خالق اکبر

ممکن اما یگانه واسطه فیض فیض به مهتر رسد و زان پس کهنتر

(خمینی، ۱۳۸۳، ص ۲۵۴)

به عبارتی در نگاه عرفانی امام خمینی (ره)، ممکن به میزان عصمتش از جهل و احاطه علمی تابع مشیت الهی در تبدیل علم اجمالی به علم عنایی تفصیلی، حائز رتبه مظهریت از واجب تعالی و از همین رهگذر نیز واسطه‌ی فیض به مادون خویش خواهد بود.

عصمت از جهل بر اساس نظام اسمائی

در اندیشه شیعه، عصمت معصومین (ع) به عنوان یک موهبت الهی، مبتنی بر علم گسترده و ویژه‌ای است که خداوند به ایشان عطا فرموده است (مفید، ۱۴۱۴ق، ص ۱۴۱). این دیدگاه بر این اصل استوار است که شناخت عمیق و بی‌واسطه از حقیقت اعمال، پیامدهای گناه و عظمت پروردگار، به گونه‌ای جبران‌ناپذیر، ارتکاب معصیت یا خطا را برای دارنده چنین علمی ناممکن می‌سازد (طوسی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۳۲). علم معصوم (ع) به زشتی ذاتی گناه و عواقب اخروی آن، به همراه معرفت کامل به جلال و کمال الهی، به قدری قوی است که هرگونه میل به نافرمانی را در نطفه خاموش می‌کند (حلی، ۱۳۶۳ش، ص ۱۷۸). این علم، تنها یک آگاهی نظری نیست، بلکه شناختی حضوری و تأثیرگذار در تمام ساحت‌های وجودی آنان است. بنابراین، عصمت یک جبر بیرونی نیست، بلکه نتیجه منطقی و ضروری کمال علمی و شناختی معصوم (ع) است که از سوی خداوند به وی اعطا شده و او را از هرگونه خطا و معصیتی مصون می‌دارد.

در اندیشه عرفانی، «مظهر اسم جامع الله» یا «انسان کامل»، به مثابه «کون جامع» تمامی حقایق و مظاهر در کلیه عوالم وجودی است. این وجود، هم مرآت ظهور جمعی کمالات حق در حضرت وحدت و هم مظهر ظهور تفصیلی آن در حضرت کثرت است (خمینی، ۱۳۷۸، ص ۵۲). از این منظر، تمایز بنیادین میان مقام علمی پیامبر خاتم (ص) و دیگر انبیا (از جمله حضرت آدم) کلید فهم «عصمت از جهل» است. اگرچه به آدم کلیت اسماء تعلیم

داده شد (بقره: ۳۱)، این علم نه در مقام تفصیل بلکه به صورت «عام مجموعی» بود. در مقابل، وجود نبی اکرم (ص) به عنوان اولین انبیا در خلقت و آخرین ایشان در بعثت، واجد حقیقت قرآن – که تبیان کل شیء است (نحل: ۸۹) – به صورت اجمال و تفصیل، وحدت و کثرت، قرار گرفت. این موهبت الهی، که از سنخ «ایتاء» (حجر: ۸۷) است نه صرف «تعلیم»، مبنای «عصمت از جهل» در وجود ایشان گردید. مظهر اسم جامع «الله» به اقتضای آنکه به واسطه بساطت خود کلّ الاشیاء است، «کون جامع» همه حقایق و مظاهر در همه عوالم است و به واسطه آنکه این مظهر هم پذیرای ظهور کمالات حقّ به صورت جمعی در حضرت وحدت است یعنی مرآتیی برای نمایش «کمال جلاء» و هم پذیرای ظهور کمالات حقّ به صورت تفصیلی در حضرت کثرت و به اعتبار ممکنات؛ حال آنکه آدم (ع) با وجود برخورداری از عصمت در برابر خطا و نسیان، به دلیل عدم احاطه به مقام وحدت و بساطت، از شجره ممنوعه کثرات تناول نمود (خمینی، ۱۳۷۹، ص ۶۰). بنابراین، «عصمت از جهل» نه نفی علم اکتسابی، بلکه برخورداری از علمی است که به صورت ذاتی و وجودی، فرد را از هرگونه جهل نسبت به آنچه به حوزه علم او مرتبط است، مصون می‌دارد. مقام امامت، به عنوان جامع‌ترین عنوان برای تفویض امور به معصومین (ع)، متضمن ویژگی‌های متعددی است که همگی به نوعی با علم ایشان پیوند دارند و «عصمت از جهل» را ممکن می‌سازند:

۱. علم امام و احاطه بر زمان: معصوم (ع) به عنوان اولین مخلوق، بر گذشته، حال و آینده احاطه دارد، چنانکه آیه «وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ» (یس: ۱۲) بر آن دلالت دارد. این احاطه علمی، یکی از مظاهر «عصمت از جهل» است.

۲. عصمت از خطا و گناه: این ویژگی، مبنای وثوق کامل به قول و فعل معصوم (ع) و مصداق «لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهٖ يَعْمَلُونَ» (انبیاء: ۲۷) است. این عصمت عملی، خود مبتنی بر علم صحیح و مصون از خطاست.

۳. وحی به امام: این وحی به دو گونه است: نخست، وحی در تفسیر معارف یا امور شخصی، نه تشریع احکام جدید. دوم، «وحی تکوینی» که نفس افعال خیر معصوم (ع) – همچون نماز و زکات – عین وحی الهی است، مشابه وحی به زبور عسل (انبیاء: ۷۳). علامه طهرانی در این باره می‌نویسد: «در آیه مورد بحث نمی‌فرماید: و اوحینا الیهم ان تفعلوا الخیرات... بلکه می‌فرماید افعال خارجی که از آنها سر می‌زد عین وحی ما بود» (حسینی طهرانی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۲۰۰). این نشان می‌دهد علم و عمل معصوم (ع) چنان با اراده الهی عجین است که هیچ فکر نفسانی در آن دخیل نیست. در آیه شریفه «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ» (انبیاء: ۷۳) به این نوع وحی اشاره شده است.

۴. تفویض تشریعی و وساطت در وصول: در قیامت، هر کس با امام خود محشور می‌شود (اسراء: ۷۱) و وصل نهایی، منحصرراً از مجرای امام حق ممکن می‌گردد. این شأن نیز مستلزم علمی است که هدایت را ممکن می‌سازد.

در غایت و نهایت قوسین، که یا در این دنیا و به مرگ اختیاری است و یا در آخرت به سبب شفاعت، باید از طریق امام به وصل برسد. و لذا اگر امام او، امام حق باشد این وصل محقق می‌شود و اگر امامش، از ائمه کفر باشد، در حرمان باقی می‌ماند. چرا که مطابق آیه «يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمامِهِمْ» (اسراء: ۷۱) در روز قیامت (قیامت مطلقه کبری یا قیامت مقیده که ویژه ارواح کامله است) هر فردی با امام خویش فراخوانده می‌شود.

نظام اسمائی و تحقق عصمت از جهل

از نگاه شیعه «علم غیب مختص به خداوند است، چنان که مفاد بسیاری از آیات شریفه است: «فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا» (جن: ۲۶) و آیه شریفه از زبان پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید که اگر غیب را می‌دانستم دائماً بهترین‌ها را برای خود می‌داشتم «لَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبَ لَأَسْتَكْتَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ» (اعراف: ۱۸۸). . . غیب، امری اضافی است ما بین غائب و مُغِيبٌ عنه؛ و اینکه امر مقول به تشکیک بوده و نسبت به اشخاص، متفاوت است. یعنی ممکن است امری برای زید غیب باشد در صورتی که برای عمرو معلوم است، یا فلان چیز از حواس ظاهری غایب است ولی از عقل پوشیده نیست و اینکه گفته می‌شود خدا عالم به غیب است یعنی به اموری که بر بندگان پوشیده است و لذا در حکمت ثابت شده است که علم خدا حضوری است نه حصولی . . . اینکه پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه اطهار علیهم السلام، عالم به علم غیب هستند یا نیستند، بحثی است زائد. چه اگر منظور این باشد که ایشان عالم باشند به آنچه خدا عالم است، اینکه امریست محال . . . علم پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه طاهرين نسبت به علم خدا مانند نهی است که به دریایی متصل (بوده) و دائماً از دریای علم خدا به آنان افاضه می‌شود؛ مانند وجود منبسط نزد حکماء که آن را امر ربطی بین حق و مخلوقات می‌دانند و سرتاسر موجودات را فرا گرفته است.» (طیب، ۱۳، ج ۱، ص ۵۰۷)

از نگاه شارحان ابن عربی، علم تفصیلی به مسائل، قبل از وقوع وجودی آن‌ها در خارج، نتیجه‌ی شهود اعیان ثابته در حضرت علمیه است. دستیابی به این کشف از طریق شهود اعیان ثابته در حضرت علمیه مقدور است. شهود اعیان ثابته و دستیابی به «سر قدر»، آخرین مرتبه شهود است و فرای آن، ذات است که «عین الاعیان» است و به صراحت روایات، مشمول شمول لفظ «شیء» به معنای همه چیز (در آیه شریفه «وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ») (بقره: ۲۵۵)؛ می‌گردد. البته شناخت آن جز از وراء پرده‌ی اسماء الهی، برای مخلوق قابل دسترسی نیست. شهود اعیان ثابته و دستیابی به «سر قدر»، در سفر دوم از اسفار چهارگانه عرفانی برای سالک، حاصل می‌شود، زیرا در این سفر است که عارف می‌تواند اعیان را در مرآت حق ببیند و عین ثابت موجودات با تجلّی حق، مشهود او می‌شود.» (قیصری، ۱۳۷۵، ص ۱۱۰)

از منظر امام خمینی، اسماء الهی دارای مراتب عینی هستند و معصومین(ع) خود، اسماء حسنی و مظهر تام اسم اعظم می‌باشند (خمینی، ۱۳۹۲ الف، ص ۱۲۱ و ۷۳). اعطای حقیقت اسمائی، عین اعطای علم است. بر این اساس، علم غیب معصوم(ع) نه به معنای احاطه بر علم لایتناهی الهی، بلکه به معنای افاضه مستمر علم از جانب خداوند و شهود «اعیان ثابته» موجودات در حضرت علمیه حق است. این مقام، لازمه خلافت الهی و تصرف تکوینی بر اساس استعدادهای موجودات است. بر اساس این نگاه، علم معصوم(ع) به غیب، از طریق شهود اعیان ثابته حاصل می‌شود. اعیان ثابته، حقایق موجودات در علم ازلی الهی هستند. عارف با شهود این حقایق، به علم تفصیلی قبل از وقوع آنها در عالم خارج نائل می‌آید. این بالاترین مرتبه شهود برای سالک است (قیصری، ۱۳۷۵، ص ۱۱۰). دعای پیامبر(ص) «اللهم أرنا الاشياء كما هي» (مجلسی، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۴۳۰) ناظر به همین درخواست برای شهود حقایق اشیا است. این علم، مبنای «تفویض تکوینی» و هدایت موجودات بر اساس استعدادهایشان است (طه: ۵۰).

با این حال، علم و تصرف معصوم(ع)، تبعی و غیرمستقل است و مشروط به اراده الهی می‌باشد. علم الهی ذاتی و تفصیلی است، در حالی که علم معصوم(ع) عطایی و ممکن است به صورت اجمالی باشد تا زمانی که به اذن خدا به آن توجه کند. همین امر، مسئله «بداء» را برای ماسوی الله تبیین می‌کند (جندی، ۱۴۲۳، ص ۲۳۶). امام خمینی با اشاره به روایتی، اسم اعظم را دارای هفتاد و سه حرف می‌داند که هفتاد و دو حرف آن نزد اهل بیت(ع) است و یک حرف «(اسم مستأثر)» را تنها خدا می‌داند (خمینی، ۱۳۹۱، ص ۱۱۲). این بیان، در عین آنکه بر وسعت علم معصومین(ع) در مقام عصمت از جهل اشاره دارد، بر محدودیت ذاتی آنان در برابر علم الهی نیز تأکید می‌ورزد. وجه جمع این کلام امام خمینی (ره) با آنچه پیشتر بیان شد که معصوم در «مقام او ادنی» حتی اسم مستأثر را نیز می‌داند؛ همین نگرش عرفانی به مسأله‌ی غیب است؛ که در باور شیعی با آموزه‌ی بداء توجیه شده است. بدان معنا که اولین فردی که قرار است از علم مکنونی که خدا اکنون می‌خواهد آن را از بستر اسم مستأثر خارج نموده و آشکارش نماید (بدائیات) باخبر شود، معصومین(ع) خواهند بود. چنان که علامه آشتیانی در مقدمه مصباح الهدایه می‌نویسد: «حقیقت بداء مستند است به علم مستأثر و اسم خاص آن که مظهر آن نیز مستأثر است؛ و حصول علم به آن بعد از وقوع و ظهور در نشأت عالم شهادت مطلق می‌باشد.» (خمینی، مقدمه آشتیانی ۱۳۸۰، ص ۴۸)

عدم امکان احاطه بر کنه علم معصوم

به باور عرفان شیعی، انسان کامل هیچ گاه در عالم ناسوت، در حد و اندازه واقعی خویش ظاهر نمی‌شود و مجبور است خود را در حد مخاطبانش تنزل دهد. روایت «أنا معاشر الانبياء أمرنا أن نكلم الناس على قدر عقولهم» (کلینی،

۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۳) و «ما تكلم رسول الله صلى الله عليه و آله العباد بكنه عقله قط» (همان) بر این امر دلالت دارد. تنها معصومین دیگر هستند که به کنه علم یکدیگر واقفند، چنانکه در خطاب پیامبر (ص) به امیرالمؤمنین (ع) آمده: «إنك تسمع ما اسمع و ترى ما أرى الا انك لست بنبي» (صبحی صالح، ۱، ص ۳۰۱). عمق این علم به حدی است که بیان آن برای غیرمعصوم قابل تحمل نیست. امام صادق (ع) به جابر فرمود: «یا جابر ماسترنا عنکم اکثر مما اظهرنا لکم» (حر عاملی، ۱۴۲۵، ج ۴، ص ۱۰۴) و نیز فرمود: «لو أذن لنا أن نعلم الناس حالنا عند الله و منزلتنا منه لما احتملتم» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۵، ص ۳۸۵). این امر نشان می‌دهد «عصمت از جهل» آنان، خود حقیقتی است که فهم کنه آن برای دیگران ممکن نیست. امام خمینی این حقیقت را اینگونه بیان می‌کند: «اولیایی که حق تعالی... در تجلی ذاتی اولی، به جمیع اسماء و صفات و مقام احدیت جمع در مرآت کامل آنها ظهور نموده... دست آمال اهل معرفت از دامن کبریای جلال و جمال آنها کوتاه و پای معرفت اصحاب قلوب از نیل وصول به اوج کمال آنها در گل است» (خمینی، ۱۳۹۲، ص ۵۴۵). بنابراین، نهایت عرفان در این حوزه، تسلیم در برابر این حقیقت و اعتراف به عدم امکان احاطه بر کنه مقام معصوم (ع) است.

بنابراین مقام «عصمت از جهل» در عرفان شیعی، امری افزون بر عصمت کلامی و برخاسته از کیفیت و گستره علمی ویژه معصوم (ع) است. این علم، از سنخ شهود حضوری و مبتنی بر تجلی تام اسماء الهی و شهود اعیان ثابته در انسان کامل است. چنین علمی، وجود معصوم (ع) را به گونه‌ای تحت سیطره خود می‌گیرد که وی را از هرگونه جهل نسبت به آنچه به حوزه علم او تعلق دارد، مصون می‌دارد. این مقام، مبنای جامع وساطت فیض و هدایت تشریعی و تکوینی اهل بیت (ع) است. با این حال، کنه این علم و عصمت، خود برای غیرمعصوم قابل احاطه نیست و درک کامل آن خارج از طاقت بشری است. بر این اساس، «عصمت از جهل» نه یک ادعای صرف، بلکه نتیجه منطقی مقام «انسان کاملی» و «مظهر اسم اعظم» بودن است که در پرتو علم لدنی و افاضه مستمر الهی تحقق می‌یابد.

بر همین اساس، علامه طباطبایی در رساله الولایه می‌نویسد: «احاطه به مقامات اولیاء الله به خصوص اسرار رازهای آنان با خداوند سبحان امکان پذیر نیست، چرا که ولایت کارهایشان با خود خداست و اسماء و رسوم ایشان در خدا فانی گشته است. و خداوند سبحان می‌فرماید: «وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا» (طه: ۱۱۰)» (حسن زاده، ۱۳۸۶، ص ۲۳) پایان سخن آنکه امام خمینی، با مبانی عرفانی شیعه، معتقد است، مقام «عصمت از جهل» چهارده معصوم علیهم السلام به حدی بالاست، که جز خاتم الانبیاء، سایر انبیاء نیز به کنه معرفتی مقام علمی آنان نخواهند رسید: «چون دل‌ها و استعدادهای انبیاء و اولیاء در بروز تجلیات الهی متفاوت است، تجلی خداوند نیز بر آنها متفاوت است و بر هر قلبی به اسم خاصی تجلی می‌کند؛ اما یک تجلی او با اسم اعظم می‌باشد که بالاترین مقام تجلیات الهی است و این مقام، اختصاص به خاتم انبیاء و اوصیای آن حضرت دارد.» (خمینی، ۱۳۹۱، ص ۲۸)

نتیجه‌گیری:

پژوهش حاضر با واکاوی مفهوم «عصمت از جهل» در منظومه فکری امام خمینی، نشان می‌دهد که این مفهوم، به‌عنوان سومین سطح از سطوح سه‌گانه عصمت در اندیشه شیعی، دارای ماهیتی کاملاً عرفانی است و از دو سطح پیشین (یعنی عصمت از گناه و عصمت از خطا و سهو) که بیشتر در کلام شیعه مورد بحث قرار گرفته‌اند، متمایز است. یافته‌ها حاکی از آن است که از منظر عرفانی امام خمینی، عصمت از جهل نه یک صفت سلبی، بلکه مقامی وجودی است که ریشه در «علم» ویژه معصوم دارد؛ علم حضوری به حقایق اشیا از طریق شهود «اعیان ثابته» در علم الهی. این مقام، تنها در وجود چهارده معصوم (ع) به عنوان انسان کامل و مظهر تام اسم اعظم، تحقق یافته است. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که این عصمت، مبتنی بر سه نظریه محوری در عرفان نظری است: «وساطت فیض» (که مشروعیت تشریع و هدایت را برای معصوم به ارمغان می‌آورد)، «نظام اسمائی» (که معصوم را مظهر تام همه اسمای الهی و عالم به همه شئون وجود می‌داند) و «علم به اعیان ثابته» (که منبع علم غیب تفصیلی معصوم پیش از تحقق خارجی اشیا است). نکته محوری این پژوهش، تبیین این دیدگاه امام خمینی است که «عصمت از جهل، مسبوق به جهل نیست»؛ به این معنا که عدم آگاهی معصوم در موارد خاص (که منجر به پدیده «بداء» می‌شود) نه از روی نادانی، بلکه به دلیل «عدم عنایت» و عدم تمرکز بر علمی است که بالفعل نزد او موجود است. این عدم عنایت، خود، تابعی از اراده الهی و در راستای تأکید بر مقام «عبودیت» معصوم است. در نهایت، یافته‌ها مؤید این نظر نهایی امام خمینی است که کنه این مقام علمی و حد نهایی «عصمت از جهل» معصومان، برای هیچ‌کس (حتی دیگر انبیای اولوالعزم) قابل درک نیست. این امر، هم بر عظمت مقام اهل بیت (ع) دلالت دارد و هم مرز بین عرفان اصیل شیعی و هرگونه تفسیر غالیانه را مشخص می‌سازد. بنابراین، «عصمت از جهل» در این نگاه، تجلی کامل علم الهی در وجود معصوم است که همزمان، با پذیرش «بداء» و قصور ادراک دیگران در فهم آن، توحید و عبودیت محض را به نمایش می‌گذارد.

منابع:

قرآن کریم

آملی، سید حیدر (۱۳۶۷). المقدمات من نصّ النصوص. تهران: انتشارات توس.

آملی، سید حیدر (۱۴۲۲). تفسیر محیط اعظم. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.

آملی، سید حیدر (بی‌تا). جامع الاسرار و منبع الانوار. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ابن شاذان قمی، أبو الفضل (۱۴۲۳). الروضة فی فضائل أمير المؤمنين علی بن أبی طالب. قم: مکتبه الأئمة.

احمدی میانجی، علی (۱۴۲۶). مکاتیب الأئمة علیهم السّلام. قم، دار الحديث.

انصاری، خواجه عبدالله (۱۴۱۷). منازل السائرین. تهران: دارالعلم.

بحرانی، عبدالله (۱۳۸۲). عوالم العلوم و المعارف والأحوال من الآيات و الأخبار و الأقوال. قم: مؤسسه الإمام المهدي.

جندی، مویدالدین (۱۴۲۳). شرح فصوص الحکم، قم: بوستان کتاب.

حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۵). إثبات الهداء بالنصوص و المعجزات. بیروت: اعلمی.

حسن زاده، صادق (۱۳۸۶). طریق عرفان (شرح رساله الولایه علامه طباطبائی). تهران: انتشارات مطبوعات دینی.

حسن زاده آملی، حسن (۱۳۹۳). ولایت تکوینی. قم: الف. لام. میم.

حسین پور، غلامرضا. (۱۴۰۱). «تجلی کلام شیعی در تعلیقات امام خمینی (ره) بر مقدمه قیصری». مجله متین DOI: 10.22034/matin.2022.314466.1975

حسینی طهرانی، سید محمد حسین (۱۴۲۲). امام شناسی. مشهد: علامه طباطبائی.

حقیقت، سید صادق. (۱۴۰۴). «ولایت سیاسی معصومان (ع) از دیدگاه شیعه (با تأکید بر دیدگاه امام خمینی)». مجله متین DOI: 10.22034/matin.2025.480733.2296

حلّی، حسن بن یوسف. (۱۳۶۳ش.). انوار الملکوت. تحقیق: محمدنجفی. قم: الشریف الرضی.

خمینی، سید روح الله (۱۳۷۸). التعلیقه علی الفوائد الرضویه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

خمینی، سید روح الله (۱۳۷۹). آداب الصلاه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

خمینی، سید روح الله (۱۳۸۲). شرح حدیث جنود عقل و جهل. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

خمینی، سید روح الله (۱۳۹۱). شرح دعای سحر «ترجمه فارسی». تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

خمینی، سید روح الله (۱۳۹۲الف). تفسیر سوره حمد. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

خمینی، سید روح الله (۱۳۹۲ب). شرح چهل حدیث. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

خمینی، سید روح الله (۱۴۱۰). تعلیقات علی شرح فصوص الحکم و تعلیقات علی مصباح الأنس. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

خمینی، سید روح الله (۱۴۲۱). الطلب و الاراده. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

خمینی، سید روح الله (۱۳۸۰). مصباح الهدایه الى الخلافة و الولاية. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
 خمینی، سید روح الله (۱۳۸۳). دیوان امام خمینی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
 راوندی، قطب الدین (۱۴۰۹). الخرائج و الجرائح. قم: مؤسسه امام مهدی.
 رودگر، محمدجواد. (۱۴۰۲). عرفان اسلامی: با تأکید بر آموزه‌های و حیانی و معارف اهل بیت (ع). چاپ اول. تهران: انتشارات سمت.
 سید بن طاوس، علی بن موسی (۱۴۰۹). إقبال الأعمال. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
 شیخ صدوق، محمد بن بابویه (۱۳۹۸). التوحید. قم: جامعه مدرسین.
 شیخ طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴). الأمالی. قم: دار الثقافة.
 طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). تجرید الاعتقاد. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
 صبحی صالح (۱۴۱۴). نهج البلاغه. قم: هجرت.
 صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیهم. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
 طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳). الإحتجاج علی أهل اللجاج. مشهد: نشر مرتضی.
 طیب، عبدالحسین (۱۳۶۹). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. تهران: اسلام.
 فیض کاشانی، محمد محسن (۱۳۷۱). نوادر الأخبار فیما يتعلق بأصول الدین. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
 قزوینی، ملا خلیل (۱۳۸۷). صافی در شرح کافی. قم: دارالحديث.
 قمی، عباس (۱۴۲۳). زاد المعاد. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
 قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴). تفسیر قمی. قم: دار الکتب.
 قیصری، داود (۱۳۷۵). شرح فصوص الحکم (القیصری). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
 کربلایی، جواد (۱۳۷۷). الأنوار الساطعة فی شرح زیارة الجامعة. قم: دارالحديث.
 کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۴). الروضة من الکافی، ترجمه رسولی محلاتی، سید هاشم. تهران: علمی اسلامیه.
 کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۹). اصول کافی. ترجمه: مصطفوی، سید جواد. تهران: علمی اسلامیه.
 کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
 کوفی اهوازی، حسین (۱۴۰۴). المؤمن. قم: مؤسسه الإمام المهدی علیه السلام.
 مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
 مجلسی، محمدباقر (۱۴۱۴). لوامع صاحبقرانی مشهور به شرح فقیه. قم: مؤسسه اسماعیلیان

مدرسی طباطبائی، سید حسین (۱۳۹۶). مکتب در فرایند تکامل. تهران: کویر.

مفید، محمد بن نعمان. (۱۴۱۴ق.). تصحیح الاعتقاد. قم: المؤتمر العالمی لالفیة الشیخ المفید.

مقدادیان، عادل و تاجیک، ابوالفضل (۱۴۰۴). تشریح آموزه برائت مبتنی بر دیدگاه عرفانی (با تأکید بر نظرات امام خمینی و نگاهی به آراء آیت الله جوادی آملی). تیر. دوره ۱۷. شماره ۲.

مقدادیان، عادل و شمس، محمدجواد (۱۳۹۳). نقش واسطه فیض در تفویض تکوینی. پژوهشنامه ادیان. بهار و تابستان. شماره ۱۵.

منسوب به امام عسکری (۱۴۰۹). التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن العسکری علیه السلام. قم: مدرسه الإمام المهدي

نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷). الغیبه. تهران: نشر صدوق.

References

The Holy Quran.

Ahmadi Miyanji, Ali. (2005). Makatib al-A'immah 'Alayhim al-Salam [In Arabic]. Qom: Dar al-Hadith.

Al-Hilli, Hasan ibn Yusuf. (1984). Anwar al-Malakut [In Arabic]. Researched by: Muhammad Najafi. Qom: Al-Sharif al-Radi.

Al-Kufi al-Ahwazi, Husayn. (1983). Al-Mu'min [In Arabic]. Qom: Mu'assasat al-Imam al-Mahdi.

Al-Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1985). Al-Rawdah min al-Kafi (Trans. by Sayyid Hashem Rasuli Mahallati) [In Persian]. Tehran: Elmi Islamiyyah.

Al-Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1986). Al-Kafi [In Arabic]. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

Al-Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1990). Usul al-Kafi (Trans. by Sayyid Jawad Mustafawi) [In Persian]. Tehran: Elmi Islamiyyah.

Al-Majlisi, Muhammad Baqir. (1983). Bihar al-Anwar [In Arabic]. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.

Al-Majlisi, Muhammad Baqir. (1993). Lawami' Sahibqirani mashhur bi Sharh al-Faqih [In Arabic]. Qom: Mu'assasat Isma'ilian.

Al-Mufid, Muhammad ibn al-Nu'man. (1993). Tashih al-l'tiqad [In Arabic]. Qom: Al-Mu'tamar al-'Alami li-Alfiyat al-Shaykh al-Mufid.

Al-Nu'mani, Muhammad ibn Ibrahim. (1977). Al-Ghaybah [In Arabic]. Tehran: Nashr-e Saduq.

Al-Qummi, Abbas. (2002). Mafatih al-Jinan / Zad al-Ma'ad [In Arabic]. Beirut: Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at.

Al-Qummi, Ali ibn Ibrahim. (1983). Tafsir al-Qummi [In Arabic]. Qom: Dar al-Kitab.

Al-Shaykh al-Saduq, Muhammad ibn Babuyah. (1976). Al-Tawhid [In Arabic]. Qom: Jami'ah-ye Mudarrisin.

Al-Shaykh al-Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1993). Al-Amali [In Arabic]. Qom: Dar al-Thaqafah.

Al-Tabarsi, Ahmad ibn Ali. (1982). Al-Ihtijaj 'ala Ahl al-Lijaj [In Arabic]. Mashhad: Nashr-e Murtada.

Al-Tayyib, Abd al-Husayn. (1990). Atiyab al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an [In Persian]. Tehran: Islam.

Al-Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1987). Tajrid al-l'tiqad [In Arabic]. Qom: Maktab al-l'Ilam al-Islami.

Amuli, Sayyid Haydar. (1988). Al-Muqaddamat min Nass al-Nusus [In Arabic]. Tehran: Intisharat-e Tus.

Amuli, Sayyid Haydar. (2001). Tafsir Muhit al-A'zam [In Arabic]. Tehran: Sazman-e Chap va Intisharat-e Vezarat-e Irshad-e Islami.

Amuli, Sayyid Haydar. (n.d.). Jami' al-Asrar wa Manba' al-Anwar [In Arabic]. Tehran: Intisharat-e Elmi va Farhangi.

Ansari, Khwajah Abdullah. (1996). Manazil al-Sa'irin [In Arabic]. Tehran: Dar al-'Ilm.

Attributed to Imam al-Hasan al-Askari. (1988). Al-Tafsir al-Mansub ila al-Imam al-Hasan al-Askari (AS) [In Arabic]. Qom: Madrasat al-Imam al-Mahdi.

Bahrani, Abdullah. (2003). 'Awalam al-'Uloom wa al-Ma'arif wa al-Ahwal min al-Ayat wa al-Akhbar wa al-Aqwal [In Arabic]. Qom: Mu'assasat al-Imam al-Mahdi.

Fayd Kashani, Muhsin. (1992). Nawadir al-Akhbar fima Yata'allaq bi Usul al-Din [In Arabic]. Tehran: Mu'assasah-ye Mutali'at va Tahqiqat-e Farhangi.

Haghighat, Sadeq. (2025). The Political Authority of the Infallibles (AS) from the Perspective of Shiism (With an Emphasis on Imam Khomeini's View) [In Persian]. *Matin Journal*. DOI: 10.22034/matin.2025.480733.2296

Hassanzadeh Amoli, Hassan. (2014). Wilayat-e Takwini [In Persian]. Qom: A.L.M.

Hassanzadeh, Sadeq. (2007). Tariq-e 'Irfan (Sharh Risalat al-Wilayat 'Allamah Tabataba'i) [In Persian]. Tehran: Intisharat-e Matbu'at-e Dini.

Hosseinpour, Gholamreza. (2022). The Manifestation of Shiite Theology in Imam Khomeini's Annotations on Qaysari's Introduction [In Persian]. *Matin Journal*. DOI: 10.22034/matin.2022.314466.1975

Hurr al-'Amili, Muhammad ibn al-Hasan. (2004). Ithbat al-Hudat bi al-Nusus wa al-Mu'jizat [In Arabic]. Beirut: A'lami.

Husseini Tehrani, Sayyid Muhammad Husain. (2001). Imam Shinasi [In Persian]. Mashhad: 'Allamah Tabataba'i.

Ibn Shadhan al-Qumi, Abul-Fadl. (2002). Al-Rawdah fi Fada'il Amir al-Mu'minin 'Ali ibn Abi Talib [In Arabic]. Qom: Maktabat al-Amin.

Ibn Tawus, Ali ibn Musa. (1988). Iqbal al-A'mal [In Arabic]. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

Jandi, Mu'ayyid al-Din. (2002). Sharh Fusus al-Hikam [In Arabic]. Qom: Bustan-e Ketab.

Karbala'i, Jawad. (1998). Al-Anwar al-Sati'ah fi Sharh al-Ziyarah al-Jami'ah [In Arabic]. Qom: Dar al-Hadith.

Khomeini, Sayyid Ruhullah. (1989). Ta'liqat 'ala Sharh Fusus al-Hikam wa Ta'liqat 'ala Misbah al-Uns [In Arabic]. Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini.

Khomeini, Sayyid Ruhullah. (1999). Al-Ta'liqah 'ala al-Fawa'id al-Radawiyyah [In Arabic]. Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini.

Khomeini, Sayyid Ruhullah. (2000). Adab al-Salah [In Arabic]. Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini.

Khomeini, Sayyid Ruhullah. (2000). Al-Talab wa al-Iradah [In Arabic]. Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini.

- Khomeini, Sayyid Ruhullah. (2001). *Misbah al-Hidayah ila al-Khilafah wa al-Wilayah* [In Arabic]. Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini.
- Khomeini, Sayyid Ruhullah. (2003). *Sharh Hadith-e Junud-e 'Aql wa Jahl* [In Persian]. Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini.
- Khomeini, Sayyid Ruhullah. (2004). *Divan-e Imam Khomeini* [In Persian]. Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini.
- Khomeini, Sayyid Ruhullah. (2012). *Sharh Do'a-ye Sahar (Farsi Translation)* [In Persian]. Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini.
- Khomeini, Sayyid Ruhullah. (2013a). *Tafsir Surah Hamd* [In Persian]. Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini.
- Khomeini, Sayyid Ruhullah. (2013b). *Sharh Chehel Hadith* [In Persian]. Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini.
- Meghdadian, A., & Shams, M. (2014). The Role of the Mediator of Emanation in Tafwidh-e Takwini. *Pazhuheshnameh-ye Adyan*, 15, 77-96. DOI/DOR: [-]
- Meghdadian, A., & Tajik, A. (2023). Explaining the Doctrine of Bara'ah Based on Mystical Perspective (With an Emphasis on the Views of Imam Khomeini and a Look at the Opinions of Ayatollah Javadi Amoli). *Journal of [Hikmat-e Isra Quarterly Journal]*, 17(2). DOI/DOR: 10.22034/isra.2025.500468.2052
- Modarressi Tabataba'i, Sayyid Hossein. (2017). *Maktab dar Farayand-e Takamol* [In Persian]. Tehran: Kavir.
- Qaysari, Dawud. (1996). *Sharh Fusus al-Hikam (al-Qaysari)* [In Arabic]. Tehran: Sherkat-e Intisharat-e Elmi va Farhangi.
- Qazwini, Mulla Khalil. (2008). *Safi dar Sharh Kafi* [In Persian]. Qom: Dar al-Hadith.
- Rawandi, Qutb al-Din. (1988). *Al-Khara'ij wa al-Jara'ih* [In Arabic]. Qom: Mu'assasat Imam Mahdi.
- Roodgar, Mohammad Javad. (2023). *Islamic Mysticism: With an Emphasis on Revelatory Teachings and the Knowledge of the Ahl al-Bayt (AS)* [In Persian]. 1st ed. Tehran: Samat Publications.
- Saffar, Muhammad ibn Hasan. (1983). *Basa'ir al-Darajat fi Fada'il Al Muhammad (PBUH)* [In Arabic]. Qom: Maktabat Ayatullah al-Mar'ashi al-Najafi.
- Subhi Salih. (1993). *Nahj al-Balaghah* [In Arabic]. Qom: Hijrat.